

Agresja w szkole. Przyczyny – problemy – zapobieganie

Czym jest agresja? Jakie zachowania określa się agresywnymi? Gdzie poszukiwać przyczyn agresji? Jakie problemy w związku z agresją rodzą się w rzeczywistości szkolnej? oraz Jak można jej zapobiegać? Na te pytania poszukują odpowiedzi teoretycy i badacze, ale także praktycy: pedagodzy, terapeuci, nauczyciele i dyrektorzy szkół.

Liczne publikacje, jak również programy publicystyczne, donoszą o narastającym problemie agresji w szkole. Mówi się o tzw. *fali przemocy w szkole*, o tzw. *bullyingu*, *tyranizowaniu* i *prześladowaniach*. Agresję uważa się za jeden z ważniejszych problemów wychowawczych szkoły. Badania empiryczne potwierdzają, że istnieje w szkole agresja skierowana zarówno wobec uczniów, jak i, coraz częściej, wobec nauczycieli, będących jednocześnie ofiarami jak i sprawcami agresji.

Agresja, zgodnie z definicją J. Ranschburga (1980, s. 77), to: „każde zamierzone działanie w formie otwartej lub symbolicznej, mające na celu wyrządzenie komuś lub czemuś szkody, straty czy bólu”. To również: „takie bezpośrednie i pośrednie zachowanie dziecka, które wykracza poza normy społeczne i u podłoża którego leżą negatywne nastawienia bądź emocje sprawcy” (Bardziejewska, Brzezińska, Hermanowski, za: Brzezińska, Hornowska, 2004, s. 108).

Ogólnie stwierdzając, agresja to: „zachowanie, które jest umyślnym działaniem na szkodę jednostek lub własności i którego nie da się społecznie usprawiedliwić” (Vasta, Haith, Miller, 2004, s. 667).

Zachowanie człowieka kształtuje się w trakcie jego rozwoju, który świadomie lub nieświadomie podlega procesom socjalizacji i wychowania. Środowisko szkolne w swojej specyfice organizuje indywidualne doświadczenia wychowanków, dostarcza wzorów i modeli zachowania, kształtuje tym samym standardy normatywne młodych ludzi oraz kontroluje wzmocnienia (Gurycka, 1979, za: Surzykiewicz, 2000). Szkoła zatem – jako instytucja – niezaprzeczalnie jest środowiskiem socjalizacji oraz wychowania, stąd też bierze czynny udział w kształtowaniu zachowania młodego człowieka.

Zachowaniem agresywnym natomiast określa się „czynności, których celem jest zadanie in-nemu człowiekowi lub ludziom cierpienia fizycznego lub psychicznego, a także spowodowanie szkody lub straty cenionych przez nich wartości” (Stach, 1989, s. 15).

Podążając za M. Rudnicką (za: Rybakiewicz, 2004), jako przykłady zachowań agresywnych wymienić można: „działania szkodzące drugiemu człowiekowi, akty fizyczne lub psychiczne skierowane wobec konkretnej osoby, działania celowe, świadome lub występujące jako skutek

silnych emocji poprzedzających jakieś zdarzenia, działania wyrządzające krzywdę oraz przekraczanie granic fizycznych lub psychicznych bez zgody drugiej osoby”.

W oparciu o badania empiryczne młodzieży szkolnej, ustalono, iż: „częstym źródłem agresywnych zachowań młodzieży są wszelkie sytuacje konfliktowe, wszelkie próby wywierania na nią nacisku lub upokarzania. Młodzież reaguje agresją na sytuację społeczną, w której spotyka się z dezaprobatą i upokorzeniem. Niezadowolenie z siebie wywołuje zachowania agresywne, zuchwałość, arogancję” (Pufal-Struzik, 2007, s. 13).

Warto wspomnieć, iż z pojęciem agresji często łączy się pojęcie przemocy, rozumianej jako akty agresji fizycznej. Autorzy przywołują najczęściej definicję za K. Pospiszyl (1994, s. 10), w myśl której przemoc to: „wszelkie nieprawidłowe akty godzące w wolność osobistą jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji”.

J. Surzykiewicz (2000, s. 219) rozpatrując agresję i przemoc w kontekście szkoły, dokonał takiego rozróżnienia analizowanych pojęć, według którego agresja i przemoc (zachowania agresywno-przemocowe) to:

- agresja i przemoc interpersonalna;
- agresja i przemoc ekspresywna;
- agresja i przemoc strukturalna, agresja i przemoc instrumentalna.

A kolejne formy agresji i przemocy to: fizyczna, psychiczna, werbalna, przeciw rzeczom, z użyciem broni, seksualna.

W licznych opracowaniach naukowych zazwyczaj znaleźć można takie rodzaje i formy agresji, jak: agresja werbalna (słowna), fizyczna, agresja i przemoc psychiczna, wroga, instrumentalna, przemieszczona, relacyjna – inaczej określana jako manipulacyjna, agresja symboliczna (Żygulski, za: Szewczuk, 1998).

Jednakże na gruncie szkolnym najczęstszymi przejawami agresji są: wandalizm – niszczenie i dewastacja sprzętów szkolnych, pobicia, kradzieże, wulgaryzmy, wyłudzenia, groźby, przeszkadzanie w prowadzeniu lekcji, umyślne kłamstwa, potrącenia innych, zaczepki.

Obok nich pojawiają się także nierzadko takie skrajne formy agresji szkolnej, jak: groźenie i użycie niebezpiecznych narzędzi (noża, gazu, pistoletu), pobicia nauczyciela, agresja na tle seksualnym. Badania donoszą również o aktach agresji ze strony nauczycieli, wśród których wymienia się: uderzenie ucznia, poniżanie, wyrzucanie z klasy, ciągnięcie za uszy, ośmieszanie i inne. Szczegółowe formy agresji fizycznej i słownej przejawiane przez uczniów opisała na podstawie badań G. Miłkowska-Olejniczak (za: Kuźma, Szarota, 1998, s. 162).

Jakie są przyczyny agresji?

Przyczyny agresji wyjaśniane są w świetle czterech głównych koncepcji, wyróżnionych przez Ch.N. Cofer i M.H. Appley (za: Grochulska, 1993, s. 20). W myśl owych teorii, agresja może być pojmowana jako: nabyty popęd, instynkt, jako reakcja na frustrację, jako zachowanie wyuczone na drodze modelowania i społecznego uczenia się. W związku z tym agresja, z jednej strony, rozumiana jest jako trwała cecha osobowości, a z drugiej, jako zachowanie wyuczone w procesie modelowania i naśladowania.

W oparciu o konkretne teorie dotyczące omawianego zjawiska powstały definicje, w myśl których tłumaczy się agresję. J. Surzykiewicz w swojej publikacji: *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne* (2000) sklasyfikował teorie, dzieląc je na: **psychologiczne** (tu: instynktu, frustracji, uczenia się, psychoanalityczne), **socjologiczne** (tu: anomii, subkultur, uczenia się społecznego, etykietowania, indywidualizacji) oraz **koncepcje integrujące** (tu: psychologiczno-rozwojowe, szkolnej anomii, koncepcje tzw. dwuczynnikowe, koncepcje bazujące

na teorii różnic indywidualnych płci, koncepcja socjalizacyjna, koncepcja socjoekologiczna). Agresję szkolną wyjaśnia się w oparciu o założenia wyżej wymienionych teorii.

Część badań empirycznych dotyczących agresji skupia się na szkole jako arenie jej ujawniania, gdzie badacze doszukują się przyczyn, rozpatrując czynniki pozaszkolne, tkwiące głównie w rodzinie oraz grupach rówieśniczych. Inni wiążą agresję (również przemoc) z samą szkołą, traktując ją jako źródło przemocy psychicznej, symbolicznej i strukturalnej. Jeszcze inne badania skupiają się na analizie interakcji w relacjach uczeń – nauczyciel, uczeń – uczeń.

Szukając przyczyn agresji w środowisku szkolnym, wskazać należy trzy podstawowe źródła – czynniki agresji wraz z ich wskaźnikami. Pierwszy czynnik to szkoła – jako instytucja może budzić ona agresję poprzez: przymus, ograniczanie samodzielności, anonimowość uczniów, rzeczowe stosunki z nauczycielami, przeciążenie uczniów, niewłaściwy proces oceniania; drugi czynnik stanowią nieprawidłowe relacje między nauczycielami i uczniami, przejawiające się w: braku poszanowania godności uczniów, stosowaniu presji dydaktycznej, ośmieszaniu, krytykowaniu, braku uznania dla osiągnięć uczniów; trzeci czynnik to nieprawidłowe relacje między samymi uczniami, takie jak: manieryzm, agresja fizyczna, słowna, pośrednia, role agresora i ofiary (Poraj, 2006). Dodać należy (za: Pufal-Struzik, 2007), że agresja w szkole może wynikać z wadliwego funkcjonowania tej instytucji. Wskaźnikami wówczas są takie czynniki, jak m.in. zbyt duża liczba uczniów, hałas, słaba współpraca szkoły z rodzicami, brak dostatecznej kontroli ze strony nauczycieli, stwarzanie sytuacji stresowych, niesprawiedliwe ocenianie. Niemale znaczenie ma także wadliwa organizacja procesu kształcenia, jawiąca się mało urozmaiconymi i przeciążonymi programami nauczania oraz brakiem zajęć pozalekcyjnych.

K. Ostrowska i J. Surzykiewicz (2005) wyodrębnili czynniki typowo szkolne wpływające na agresję uczniów, wśród których znalazły się: niskie (słabe) wyniki w nauce, obniżony poziom motywacji, niewielkie poczucie więzi ze szkołą, częste przypadki wagarowania oraz ograniczone aspiracje związane z karierą zawodową.

Powyższe czynniki mogą wywoływać napięcia, niepokoje, które frustrują uczniów i w rezultacie doprowadzają do agresji. Wskazuje się również istotność cech indywidualno-osobowościowych, w szczególności: obniżony poziom samokontroli, wysoki poziom impulsywności, trudności w koncentrowaniu uwagi. Poza tym, do agresji skłonne są osoby mające określone predyspozycje wyznaczone przez: osobowość, temperament, nadpobudliwość, skłonność do reagowania w agresywny sposób.

Dynamikę rozwoju agresji w szkole rozpatrywać można, analizując warunki przestrzenno-organizacyjne, tj.: sale lekcyjne, wielkość szkół, ich wyposażenie, programy pedagogiczne, a także klimat współżycia w szkole, tzw. „kulturę uczenia (się)”.

Bogaty zbiór badań nad agresją i przemocą w szkole można znaleźć w publikacjach z lat 90. Wyniki owych badań wpisują się w trzy modele badawcze: makro-, mezo-, i mikrostrukturalny.

W modelu **makrostrukturalnym** bezpośredni wpływ społeczny na agresję i przemoc wśród dzieci i młodzieży mają: ogólnie pojęte trudności, niesprawiedliwości, brak szans życiowych, społeczne przyzwalanie na przemoc, brak sprzeciwu wobec niej (Raczkowska, 1993; Karolczak-Biernacka, 1996, za: Surzykiewicz, 2000, s. 47) oraz ambiwalentny stosunek do agresji w naszej kulturze. Do pośrednich wpływów zalicza się głównie media, a dokładniej emitowane programy ze scenami agresji i przemocy, za sprawą których dziecko traci wrażliwość moralną i oswaja się z agresją. W podejściu teoretyczno-badawczym, zwanym **determinizmem społeczno-środowiskowym**, agresja i przemoc w szkole wyjaśniane są na podstawie działania pewnych mechanizmów psychologicznych, takich jak: frustracja, dysonans poznawczy i społeczny oraz zakłócenia w tzw. sieci ewaluacyjnej osobowości, jej dezintergacji negatywnej czy rozregulowania systemu normatywnego (np. zjawisko anomii).

W drugim modelu **teoretyczno-badawczym** bierze się pod uwagę mezostrukturę, czyli system szkolnictwa – system oświatowy i szkołę jako instytucję. W tego typu badaniach próbuje się ukazać, że *nauczyciele, wychowawcy, władze szkolne różnych szczebli oświaty są zarówno ofiarami, jak i sprawcami przemocy*. Podkreśla się przemocowy charakter szkoły, przejawiający się w hierarchicznej strukturze i relacjach podporządkowania: przełożony – podwładny.

Trzecią orientację stanowią badania należące do **modelu mikrostrukturalnego**, dotyczące patogennej roli szkoły w procesie uspołeczniania dziecka.

Przykładem jest praca A. Stankowskiego (1991, za: Surzykiewicz, 2000, s. 50–51), w której autor wymienia czynniki patologizacji postaw ucznia wobec szkoły, kolejno: 1) **organizacyjne** – to jest: przeludnienie, złe warunki lokalowe, złe wyposażenie, wielozmianowość i inne; 2) **kadrowe**: niska ranga zawodu nauczycielskiego, feminizacja, niedobory materialne, niskie kwalifikacje nauczycieli; 3) **metodyczne**: wadliwe sposoby oceniania i nagradzania uczniów, rażące przykłady niesprawiedliwości, poniżania, ośmieszania, brutalne kary itd.; 3) negatywny stosunek nauczyciela do ucznia, w tym: niecierpliwość w postępowaniu z dzieckiem, nadmierne stosowanie represji i kar, lekceważenie potrzeb uczniów słabszych, brak indywidualizacji, posługiwanie się głównie represją i karą (przeważają nad środkami pozytywnego wpływu).

Warto wiedzieć, że badacze różnych orientacji skupiają swe zainteresowanie wokół takich problemów i zagadnień, jak: 1) rola określonych interakcji między uczestnikami procesu edukacyjnego, np.: badania wpływu różnych stylów kierowania wychowawczego i kar w szkole; 2) sposób percepcji sytuacji szkolnych przez różnych uczestników tego procesu oraz ich ocena; 3) poziom świadomości pedagogicznej i kompetencji wychowawczych nauczycieli (szczególnie interpersonalnych, takich jak: komunikacja, zawieranie kontraktów z uczniami; 4) właściwości wzajemnych, emocjonalnych relacji między nauczycielami i uczniami (za: Surzykiewicz, 2000, s. 52).

Jakie problemy związane z agresją ujawniają się w rzeczywistości szkolnej?

Problem z agresją w szkole jawi się w tym, iż pedagodzy, wychowawcy i dyrektorzy często traktują to zjawisko z zażenowaniem, wstydem, bezradnością, skłonnością do ukrywania faktów (Kawula, 1996, za: Surzykiewicz, 2000, s. 43). Sądzić należy, że powodem takich reakcji są uczucia pedagogicznej niemocy czy też porażki wychowawczej wśród nauczycieli i pedagogów.

Problemy rodzą się w odniesieniu do lekcji przedmiotowych. Liczne obserwacje dowiodły, że w trakcie lekcji często występują tzw. sytuacje trudne, powodujące gniew i frustrację. Są nimi (za: Miłkowska-Olejniczak, 1998) sytuacje kontroli i oceny, zagrożenia, sytuacje zadaniowe, problemowe i konfliktu. Ujawniają się także konflikty z nauczycielami, płynące z: lenistwa ucznia, ale również nerwowości i wybuchowości nauczyciela, wysokich i nierównych wymagań, nietaktownego postępowania nauczyciela jak i ucznia, agresywności ucznia, stosowania surowych kar.

Przyczyny agresji wskazali uczniowie badani przez G. Miłkowską-Olejniczak (1998, s. 163–164), wymieniając: obawę przed niską oceną, przed niepowodzeniem, dużą liczbę zadań domowych, niezapowiedziane kartkówki, częste prace domowe, brak swobody w wyrażaniu własnego zdania, antypatię nauczyciela wobec uczniów, lęk przed naganą, obawę przed złośliwymi uwagami pod swoim adresem, obawę przed pogorszeniem opinii i stosunków z kolegami, obawę przed karami fizycznymi ze strony nauczyciela.

Zagadnieniem niezwykle istotnym jest fakt, że eskalacja agresywnych zachowań ma miejsce podczas przerw szkolnych, w trakcie których dochodzi do poszturchiwań, popychania, zabaw o charakterze agresywnym, kopania, plucia. Powodów niewłaściwego zachowania się uczniów podczas przerw można upatrywać w rozbieżności celów, jakimi kierują się uczniowie i na-

uczyciele. Nauczyciele nastawieni są na wyciszanie, dyscyplinowanie, pilnowanie, upominanie młodzieży. Młodzież natomiast przerwę traktuje jako czas relaksu, nieskrępowanej swobody, możliwości biegania, hałasowania i zabawy. Dlatego słuszne są założenia, że jednym ze źródeł agresji są specyficzne warunki pracy szkoły, gdzie ograniczenia uwidaczniają się w wąskich korytarzach, małych salach, zbyt krótkich przerwach.

Badania potwierdzają, że miejscami, gdzie najczęściej dochodzi do aktów agresji w szkole, są: szatnie, toalety oraz korytarze szkolne (Janowski, 1989; Karkowska, Czarnecka, 1995).

Szkoła, niestety, nazbyt często jawi się w oczach uczniów jako źródło stresu, nudy, poczucia straty czasu, zło konieczne. Nieświadomie wymusza na uczniu brak autonomii, co dzieje się wbrew potrzebom i interesom dziecka (badania M. Karkowskiej i W. Czarneckiej, 1995).

Gdy mówi się o agresji w szkole, to tak naprawdę mowa o „sprawcach” – agresorach i ofiarach. Kim oni są? Jak rozpoznać agresora? To kolejny – niezwykle ważny problem.

T. Tucholska (2000) agresorami określa uczniów silniejszych i większych od swoich ofiar. Przypisuje im takie cechy, jak: porywczność, impulsywność, uznanie wśród rówieśników. Agresorzy także pozytywniej niż ich rówieśnicy oceniają agresję i przemoc w życiu społecznym.

Z kolei I. Tyrna-Łoj (2001, s. 20) podaje, że agresja kolegów szkolnych skupia się na tzw. „odmieńcach”, czyli dzieciach jękających się, niedowidzących, niedosłyszących, bardzo niskich i szczupłych, bądź też zbyt tęgich lub inaczej ubranych. Przeważnie wyżej wymienione powody są wystarczające, aby danego ucznia nękać, piętnować, wyszydzać, poszturczyć, bić itd.

W literaturze powszechne jest stanowisko, że najczęściej agresję stosują uczniowie wobec tzw. „kozła ofiarnego” oraz „czarnej owcy”. „Kozioł ofiarny” – to osoba lub grupa osób, której przypisuje się winę za niepowodzenia i obarcza się odpowiedzialnością za niemożność osiągnięcia danego celu. „Czarna owca” zaś to osoba, która odbiega od zasad i norm uznawanych przez grupę czy osoby dominujące. Rolę „czarnej owcy” przypisuje się np.: uczniowi, który donosi nauczycielom, czy takiemu, który nie chce pójść na wagary. Względem takich osób pojawiają się negatywne i wrogie nastawienia członków grupy, niosące ze sobą akty agresji i przemocy (Frączek, Pufal-Struzik, 1996, s. 46; Tyrna-Łoj, 2001).

Dlatego tak ważnym jest diagnozowanie klasy i poznawania swoich uczniów.

Na agresję bezpośrednio wpływają konkretnie określone czynniki zewnętrzne, wskazane przez Z. Skornego (za: Miłkowska-Olejniczak, 1999). Są nimi: 1) **zachowanie się innych osób** (dorosłych i rówieśników, zachowania przeciw danej osobie, innym osobom lub istotom żywym: zachowania obraźliwe, niesprawiedliwe, przeszkadzające, powodujące niepowodzenia w działaniu); 2) **wypowiedzi innych osób**: wyśmiewanie, oszczerstwa, negatywne oceny, odmowa spełnienia żądania, przykre doświadczenia, oraz 3) **przeszkody we własnym działaniu**: trudności napotykane przy wykonywaniu pracy, niepowodzenia doznawane w pracy, niepowodzenia będące następstwem nieumiejętności lub małej sprawności w grach i zabawach.

Interesujące są wyniki badań G. Miłkowskiej-Olejniczak, w których jako źródło agresji szkolnej wymienia się takie działania nauczycieli, jak: *faworyzowanie określonych uczniów, niedocenywanie pracy włożonej przez uczniów, niesprawiedliwe ocenianie wyników pracy szkolnej, stosowanie kar fizycznych wobec uczniów*. Do działań rówieśników wywołujących agresję zalicza się: *służalność (nadgorliwość) wobec nauczycieli, dmuchanie w twarz dymem papierosowym, głupie kawały (naklejanie czegoś na plecy, chowanie rzeczy, np.: plecaka, kurtki), popychanie na korytarzu zarówno celowe, jak i nieumyślne*. Wśród wypowiedzi płynących ze strony nauczycieli autorka wymienia: *wypowiedzi, których treść narusza godność ucznia (poniżanie, ranienie uczuć, okazywanie pogardy), wyzywanie uczniów, używanie słów obraźliwych, wykpiwanie, wyśmiewanie wyglądu uczniów lub ich osiągnięć szkolnych, ironiczne, poniżające, a nawet wulgarne polecenia*. Zaś wśród wypowiedzi rówieśników: *wyzwiska, obgadywanie zachowań uczniów, podlizywanie się nauczy-*

cielom objawiające się w przytakiwaniu. Nauczyciele w cytowanych badaniach doświadczali takich form przemocy ze strony uczniów, jak: wypisywanie obelżywych treści na ławce, pyskowanie, wydawanie nauczycielowi nieprzychylnych opinii, szuranie krzesłem, marzenia o wyrządzeniu nauczycielowi krzywdy fizycznej, aroganckie, niekulturalne odpowiedzi będące reakcją na irytujące polecenia nauczycieli.

Agresję w szkole wywołują również niepowodzenia, jakich doznają młodzi ludzie. W kręgu szkolnym do tych niepowodzeń zalicza się: *otrzymanie negatywnej lub słabej oceny, nieumiejętność wykonania ćwiczeń, brak zadania domowego z powodu zapomnienia.*

Ważnym jest fakt, że porażki, jakich doznają uczniowie, są o tyle silniej odczuwane w warunkach szkolnych, że mają one miejsce w sytuacji ekspozycji społecznej, czyli w obecności osób trzecich, w tym rówieśników – osób niezwykle znaczących dla dorastających ludzi.

Konkluzją owych badań jest wniosek, iż agresję wywołują te działania, które stanowią formę kontroli jak również w jakiś sposób ingerują w prywatność młodego, dorastającego człowieka. Dzieje się tak, ponieważ naturalna dla wieku dorastania buntowniczość i sprzeciw wobec wszelkich nakazów czy zakazów wywołuje liczne sytuacje konfliktowe z osobami starszymi, ale też i z rówieśnikami.

Wnioski z badań własnych

W roku szkolnym 2005/2006 przeprowadziłam w ramach seminarium magisterskiego bardzo ogólne badania (*Zachowania agresywne przejawiane przez uczniów klasy I i klas III gimnazjum*), dotyczące zjawiska agresji w szkole. Badania miały charakter sondażowy, a pytania ankietowe pozwoliły mi na zebranie ogólnych danych dotyczących agresji szkolnej. Kwestionariusze ankiet wypełniła wybrana grupa uczniów z klasy I i III gimnazjum oraz grupa nauczycieli wraz z pedagogiem szkolnym. Jak wykazało badanie, ponad 44% uczniów było świadkami stosowania przemocy i agresji na terenie szkoły, co potwierdza, iż agresja szkolna jako problem istnieje. Ponad 10% uczniów wskazało siebie jako osoby agresywne. Ponadto, uczniowie deklarowali, iż wśród ich rówieśników jak i starszych koleżanek i kolegów są osoby wulgarne i agresywne zarówno wobec innych uczniów, jak i nauczycieli. Najczęściej wskazywanymi formami agresji w moich badaniach były formy wandalizmu szkolnego, wulgarne wyzwiska, prowokacje do bójek, zastraszanie i wymuszanie pieniędzy. Pewien odsetek ankietowanych uczniów dopuszczał agresję jako formę rozwiązywania problemów i konfliktów.

Wśród przyczyn agresji szkolnej uczniowie wskazywali głównie TV, gry komputerowe, filmy DVD, negatywny przykład dorosłych oraz złą sytuację materialną. Dziewczęta (aż w 36,4%) jako przyczynę agresji wskazywały zachowania kolegów oraz problemy w nauce (50% ankietowanych). Ważnym i jednocześnie pozytywnym sygnałem okazał się fakt, że znaczna część badanych deklarowała, że nie lubi osób agresywnych.

Interesujące okazały się dane zebrane w grupie nauczycieli, w świetle których średnia wielkość agresji w szkole i klasie równa jest 6,4 na skali od 0 do 10. Głównymi przejawami agresji wskazywanymi przez nauczycieli były: wulgarne wyzwiska (agresja werbalna), prowokacje do bójek oraz pogroźki. Miejskami, w jakich najczęściej dochodzi do aktów agresji, były: toaleta (wskazywana także przez uczniów), boisko szkolne oraz droga ze szkoły do domu.

Nauczyciele twierdzili, iż przyczynami tych zachowań są: chęć zaimponowania, odpowiedź na zaczepki, nieprawidłowa sytuacja rodzinna oraz postępowanie zgodne z grupą, z jaką identyfikuje się agresor. Czynniki agresogenne wymieniane przez obie grupy badanych to głównie TV i negatywny przykład dorosłych. Badani nauczyciele jednoznacznie określili, że ofiarami agresji w szkole są najczęściej uczniowie słabsi fizycznie, agresorzy natomiast są z reguły osobami wulgarnymi i wybuchowymi.

Nauczyciele, wychowawcy mogą diagnozować pod kątem agresji swoją grupę podopiecznych. Metody i techniki badawcze, jakie można wykorzystać, to przede wszystkim: wywiad, obserwacja, ankieta (sondaż diagnostyczny – jedna z najpopularniejszych i najwygodniejszych form stosowanych przez pedagogów), analiza prac i wytworów uczniów, testy projekcyjne, testy obrazkowe, teksty niedokończonych zdań, techniki nominacyjne (gdzie uczniowie sami wskazują osoby agresywne), a ze standaryzowanych narzędzi wskazać należy: Kwestionariusz A. Bussa i A. Durkee „Nastroje i Humory”; Kwestionariusz Zachowań Agresywnych w Sytuacji Ekspozycji Społecznej, autorstwa D. Boreckiej-Biernat, Wielowymiarowy Inwentarz Agresji Interpersonalnej Chłopców M. Ignaczaka; Arkusz Zachowania się Ucznia B. Markowskiej i inne, licznie publikowane w literaturze.

Jak można zapobiegać agresji w szkole?

Zanim zaczniemy szukać sposobów walki z agresją, musimy pamiętać o tym, że klasa szkolna jest specyficzną grupą społeczną, w jakiej rozwija się hierarchia dominacji. Dzieci chcąc ustalić swoją pozycję (dominację), często stosują walkę w postaci agresji, po to by mieć kontrolę nad słabszymi (za: Vasta i in., s. 564).

D. Fontana zwraca także uwagę na to, że zachowanie dziecka może być zależne od niewłaściwych prób rozwiązania konfliktów, na jakie napotyka w środowisku społecznym (tu: szkolnym). I tak np.: „unikanie szkoły (wagarowanie) może stanowić próbę rozwiązania konfliktu szkoła – dom (może być również próbą ucieczki od doświadczeń porażki i niskiej samooceny, które szkoła oferuje mniej zdolnemu dziecku)”. Kradzieże czy znęcanie się mogą być próbą rozwiązania konfliktu zbliżenie – unikanie (polegającego na tym, że dziecko stoi w obliczu pozytywnych i negatywnych wartości o jednakowej sile), w wyniku czego musi wybrać tzw. „twarde zachowanie”, by stać się akceptowanym i zasłużyć na pozytywną ocenę przyjaciół, stając się jednak osobą, która zaczyna postrzegać się jako antyspołeczną (Fontana, 1995, s. 363, 354).

Przyjmując takie wyjaśnienie, rolę szkoły winno być stawianie się dla ucznia autorytetem, a jednocześnie podejmowanie takich działań, by zrozumieć powody i motywy jego zachowania. Może zdarzyć się też tak, że napięcie w klasie szkolnej i trudności dydaktyczno-wychowawcze pojawiają się w wyniku zmęczenia i złego nastroju nauczyciela. Najlepszym rozwiązaniem jest wówczas świadomość wśród nauczycieli swych nastrojów i efektów, jakie mogą one wywołać w klasie szkolnej.

Ogólnie w literaturze przedmiotu autorzy proponują takie sposoby zapobiegania agresji, jak: *omawianie przyczyn gniewu i wrogości, modelowanie zachowania nieagresywnego, ćwiczenie umiejętności pokojowego rozwiązywania konfliktów, ćwiczenie kompetencji komunikacyjnych i umiejętności prowadzenia negocjacji oraz rozwijanie empatii* (Aronson i in., 1997, s. 535).

Badacze i teoretycy podają, że jednym ze sposobów zapobiegania agresji i przemocy jest dbałość wychowawcza o respektowanie przez dziecko norm i zasad prawnych oraz moralnych (Ostrowska, 2000). Sugerują ponadto, by dążyć w wychowaniu ucznia do wypracowania tzw. „Ja” moralno-etycznego, społecznego i „Ja” fizycznego (Borecka-Biernat, 1998, 1999).

W ramach profilaktyki i walki z agresją tworzy się odpowiednie programy. W. Schubarth (za: Surzykiewicz, 2004) dzieli je na trzy poziomy: 1) indywidualny – gdzie zabiega się o rozwój osobowej tożsamości i wypracowanie poczucia wartości u dzieci i młodzieży; 2) interakcyjny – koncentruje się na rozwoju społecznej tożsamości poprzez kształtowanie pozytywnych i zadowalających relacji międzyludzkich w rodzinie; 3) poziom ogólnospołeczny – przeciwdziała społecznej dezintegracji i umożliwia pozytywny udział w życiu społeczeństwa i korzystanie ze wspólnych dóbr (Surzykiewicz, 2004, s. 155–156).

W tym miejscu dodać należy, że programy zapobiegania przemocy i przestępczości młodzieży w szkole, by były skuteczne, winny spełniać założenia: *integracji, wielomodelowości, powinny być dobrze ustrukturyzowane, starając się wpływać na zmianę zachowania u dzieci i młodzieży, nakierowane powinny być na kompetencje afektywne (np. poczucie własnej wartości)*. Skuteczność tak konstruowanych programów uzależniona jest także od współpracy i zaangażowania w ich projektowanie pracowników naukowych (Ostrowska, Surzykiewicz, 2005, s. 182).

Badania nad agresją w szkole z lat 1997–2003 J. Surzykiewicza i D. Ostrowskiej wykazały, że podstawowymi formami oddziaływań profilaktycznych w szkole są: *prelekcje, pokazy filmowe, pogadanki, warsztaty i lekcje tematyczne* (Ostrowska, Surzykiewicz, 2005).

W badaniach własnych pytałam uczniów o to: *Jakie powinno stosować się konsekwencje wobec osób agresywnych?* W pytaniu ankietowym dałam możliwość samodzielnego wpisania odpowiedzi, w związku z czym pojawiły się między innymi takie oto: „podać na policję; zwrócić uwagę na daną osobę; zawiadomić rodziców; kara fizyczna; wytykanie na apelu przed całą szkołą (wstyd za swoje zachowanie); zamykać osoby agresywne w ośrodku opiekuńczo-wychowawczym; nauczyć szacunku” (dziewczęta, klasa I i klasy III).

Zapytałam również gimnazjalistów: *Jak, ich zdaniem, można zmienić atmosferę w szkole?*, i otrzymałam między innymi takie wskazówki: „więcej dyskotek, radiowęzeł; zwiększyć dyżury na przerwach” (chłopcy, klasa III gimnazjum); „rozmawiać z pedagogiem i wychowawcą; nie bać się; nie pozwolić; wyrzucić uczniów agresywnych ze szkoły; nauczyciel powinien reagować bardziej z uwagą; słuchać uczniów” (dziewczęta, klasa III gimnazjum); „rówieśnicy powinni zmienić nastawienie do innych; wyrozumiałość pracowników szkoły; bardziej zainteresować się uczniami, którzy tego potrzebują i sami chcą być zauważeni, zachowując się w agresywny sposób; większa dyscyplina ze strony nauczycieli; zaufanie i sprawiedliwość; odpowiedzialność za siebie” (dziewczęta, klasa I gimnazjum).

Wśród wypowiedzi pojawiły się także kontrowersyjne głosy, takie jak: „zburzyć szkołę”, „na-leżałoby zrobić tak, jak niektórzy rodzice opowiadali, że kary i czasami pałą w łeb od nauczycie-la”, „nauczyciele powinni być bardziej konsekwentni wobec uczniów agresywnych, a nie sami się ich bać”, „tego się nie da zrobić”.

Różni nauczyciele różnie reagują na pewne formy agresji uczniów. W grupie ankietowanych przeze mnie nauczycieli typowymi reakcjami na niewłaściwe zachowania ucznia były: zwracanie uwagi oraz wezwanie rodziców (100%), a także wyciąganie konsekwencji (70%) w postaci obniżenia oceny z zachowania, zgłoszenie problemu dyrekcji (50%).

W badaniach własnych chciałam dowiedzieć się również: *Jakie propozycje przeciwdziałania mają nauczyciele? Jak, ich zdaniem, można poprawiać istniejący stan?* oraz poznać ich sugestie co do konsekwencji wyciąganych względem agresorów. Udało się zebrać takie oto odpowiedzi: „Obniżyć sprawowanie, Przenosić do innej szkoły, Kontrolować ciągle miejsca przebywania uczniów (dyżury nauczycieli, kamery), Przeprowadzać rozmowy z uczniami i rodzicami, Organizować lekcje, pogadanki, spotkania z policjantem, Nakładać kary pieniężne np. za dewastację przedmiotów, Obowiązkowe uczestnictwo w terapii rodzinnej, Natychmiast kontaktować się z rodzicami i wychowawcą, Konsekwencja w stosowaniu kar, Udział ucznia agresywnego w terapii pedagogicznej/psychologicznej, Swoim zachowaniem dawać przykład uczniom, Zwiększona kontrola podczas przerw, Więcej zajęć pozalekcyjnych, Zatrudnienie ochroniarzy, Wprowadzanie identyfikatorów, Zaangażować rodziców do opieki, np. na dyskotekach, Wzbogacić system kar, Przenosić do innej szkoły, Wprowadzić zakazy, np. uczestnictwa w dyskotekce...”. Co do konsekwencji, deklarowano: „Wydalenie ze szkoły, Nagany, Obniżanie sprawowania, Wezwanie rodziców, Zgłaszanie policji, Powiadamiać sąd dla nieletnich, Zakaz prezentowania szkoły na zawodach, konkursach, Konsekwencje prawne, Zgła-

szą komisji wychowawczej, Nadzór kuratora, Zawieszenie w prawach ucznia, Konsekwentne zachowanie nauczycieli, Umieszczanie uczniów w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, Prace społeczne na rzecz szkoły, Udzielanie nagan na forum, na apelu porządkowym" (cytowane wypowiedzi nauczycieli).

Ankietowani nauczyciele prowadzili pogadanki, zajęcia i warsztaty dotyczące agresji i przemocy. Akcje typu „Niebieski tydzień” zarówno dla uczniów, jak i rodziców organizował sukcesywnie pedagog szkolny, obok pogadanek na lekcjach wychowawczych i na spotkaniach z rodzicami.

Większość ze wskazywanych form przeciwdziałania agresji stosowano i propozycje, jakie mieli uczniowie oraz nauczyciele, były w większości faktycznymi metodami i formami pracy w „ich” szkole. Dostrzegłam wyraźną potrzebę wśród badanych niwelowania i zwalczania problemu agresji i przemocy.

Słusznym wydaje się analizowanie wychowawczych wpływów szkoły (np. poprzez analizę programów wychowawczych czy też zajęć pozalekcyjnych). Jak sugeruje J. Surzykiewicz (2000), przy ewaluacji pracy szkoły należałoby określić, w jakim stopniu uczy ona pokojowego, demokratycznego i społecznie poprawnego zachowania (mowa tu szczególnie o kształtowaniu kompetencji, postaw, umiejętności rozwiązywania konfliktów). Zakładać bowiem można, że poprzez właściwe wypełnianie funkcji wychowawczych szkoła może przyczyniać się do zmniejszania aktów agresji i przemocy.

Temat agresji jest zawsze ważny, aktualny i nader „gorący” w odniesieniu do szkoły. Każdy pedagog i wychowawca, przewodnik, opiekun i nauczyciel młodych ludzi stoi przed zadaniem wyposażania młodego człowieka w wiedzę i kompetencje umożliwiające mu funkcjonowanie w świecie. Zdłuda jednak wydaje się chęć dążenia do całkowitego wyeliminowania zachowań niepożądanych. Nie jest możliwe, by człowieka uchronić przed licznymi pokusami, złem, jakie niesie ze sobą świat. Sztuką jest nauczyć czy przygotować młodego człowieka na odpieranie owych pokus i stawianie czoła złu po to, by chronić go przed agresją innych i jego własną.

Niech zatem w pracy dydaktyczno-wychowawczej przyświecają pedagogom słowa K. Obuchowskiego: „Człowiek, aby mógł normalnie postępować, powinien orientować się w znaczeniu tych zdarzeń, jakie zachodzą w otaczającym go świecie i tych, jakie mogą zachodzić. Powinien być zdolny do ich rozpoznania, zrozumienia i przewidywania” (Obuchowski, 2001, s. 20).

Literatura:

- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań.
- Bardziejewska M., Brzezińska A., Hermanowski Sz. (2004). Osiągnięcia i zagrożenia dla rozwoju młodzieży w okresie dorastania, [w:] *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*. A. Brzezińska, E. Hornowska (red.). Warszawa: Wyd. Naukowe Scholar.
- Borecka-Biernat D. (1998). *Zachowanie agresywne i nieśmiałe młodzieży w sytuacji ekspozycji społecznej*. Wrocław: Wyd. Uniwersytet Wrocławski.
- Fontana D. (1998). *Psychologia dla nauczycieli*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Karkowska M., Czarnecka W. (1995). *Przemoc w szkole*. Kraków: Impuls.
- Miłkowska-Olejniczak G. Przejawy i przyczyny agresywnych zachowań młodzieży. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 10/grudzień 1999.
- Obuchowski K. (2001). *Człowiek, dążenia, sens. Myśli wybrane*. Bydgoszcz: Wyd. Akademii Bydgoskiej.
- Ostrowska K., Surzykiewicz J. (2005). *Zachowania agresywne w szkole. Badania porównawcze 1997 i 2003*. Warszawa: Wydawnictwo CMPP-P MEN.
- Poraj G. *Agresja wśród nauczycieli. Materiały pokonferencyjne*. Poznań 30 XI 2006.

- Frączek A., Pufal-Struzik I. (red.) (1996). *Agresja wśród dzieci i młodzieży: perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce: Wyd. Pedagogiczne ZNP.
- Ranschburg J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Stach R. (1989). *Zachowania agresywne*. Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Stachowicz M. (2006). *Zachowania agresywne przejawiane przez uczniów klasy I i klas III gimnazjum*. Niepublikowana praca magisterska UKW Bydgoszcz.
- Surzykiewicz J. (2000). *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*. Warszawa: CMPP-P.
- Surzykiewicz J. (2004). Profilaktyka czy odkrycie na nowo funkcji wychowawczej szkoły? Rozwiązania modelowe w oparciu o badania własne i literaturę niemiecką, [w:] *Zanim w szkole będzie źle. Profilaktyka zagrożeń*. K. Ostrowska, J. Tatarowicz (red.). Warszawa: Wydawnictwo CMPP-P MEN.
- Vasta R., Haith M.M., Miller S.A. (2004). *Psychologia dziecka*. Warszawa: WSiP.
- Tucholska S. Przemoc w szkolnych grupach rówieśniczych. *Problemy opiekuńczo-wychowawcze*. 2005/5.
- Tyrna-Łoj I. Przemoc i agresja między uczniami. *Nowe w szkole*. 2001/3
- Żygulski K. (1998). Agresja, [w:] *Encyklopedia psychologii*. W. Szewczuk (red.). Warszawa: Fundacja Innowacja.